

Martin Rothkegel¹

Jacobus Palaeologus Konstantinápolyban (1554–1555 és 1573).

Egy radikális antitrinitárius sikertelen reformpróbálkozásának levantei háttere

(Fordította Pál János²)

1. Jacobus Palaeologus, a radikális antitrinitárius és az iszlám csodálója

A nyugati kereszténységet bomlasztó 16. századi hitviták maradandó nyomot hagytak az európai kultúrában. A protestantizmus különféle irányzatai a nyugati kereszténység alternatíváiként jelentkeztek a római katolikus egyház mellett. A 16. század reformátorai által kezdeményezett hitviták hozzájárultak a kora újkori Európa társadalmi és kulturális fejlődéséhez: a kapitalizmus kialakulásához, a holland és angol korai felvilágosodáshoz, illetve a 17. századi angol és a 18. századi észak-amerikai polgári emancipációhoz. A vallási sokszínűség lényegi és gazdagító elemévé vált a nyugat-európai társadalmaknak. Az új korszak új kihívásokkal jelentkezett, amelyek – értelemszerűen – újtólág hatottak a gondolkodás paradigmáira és a cselekvési mintákra. A vallási reformok, amelyek katalizátorai voltak e változásoknak, ugyanakkor szerepet játszottak azoknak a válaszlehetőségeknek a kialakításában és gazdagításában is, amelyeket az új kor új kihívásai kívántak meg.

A modern tendenciák keletkezésében és kifermálódásában különösen nagy szerepük volt a 16. századi antitrinitárius gondolkodóknak, akik radikálisan megkérdőjelezték a kereszténység egyik központi dogmatikai hagyományát, a szentháromság dogmáját. Az antitrinitáriusok gondolati rendszerükkel a felvilá-

¹ Rothkegel, Martin Hans (1969, Hamburg) baptista teológus és egyháztörténész, az Elstali Teológiai Szeminárium tanára. 2001-ben a prágai Károly Egyetemen szerezte a teológia doktora címét, 2005-ben a Hamburgi Egyetemen a filozófia doktora lett. Fő kutatási területe a 16–17. századi protestáns irányzatok.

² Pál János (1979, Barót) homoródszentmártoni lelkész, fő kutatási területe az unitárius egyház 20. századi története.

gosodás kulcsfogalmait és a modern, újkori politikai gondolkodást előlegezték meg, pedig kisebbségben maradtak történelmük során, hiszen mind a protestánsok, mind a katolikusok üldözték és megbélyegezték őket, s számottevő közösségeket is csak Lengyelországban, illetve Erdélyben alakítottak ki. A 16–17. századi antitrinitarizmus kiemelkedő volta némileg magyarázatot ad arra a megkülönböztetett figyelemre, mellyel a történészek a szentháromság-tagadást, különösen annak sociniánus válfaját vizsgálták.³

Míg a népszerű olasz Fausto Sozzini (1539–1604) és tanítványi körét gyakran a modern kor előfutárainak tekintették, Jacobus Palaeologus nem kapta meg ezt az elismerést. Az antitrinitárius táboron belül is radikálisnak számító Palaeologus az 1520-as években született a genovai adminisztráció alá tartozó Khiosz (Sakiz) szigetén. Eretnek nézetei miatt Rómában végezték ki 1585-ben. Teológiai elképzelése szerint a keresztény monoteizmus olyan tanrendszerre egyszerűsíthető, amelyet a zsidók és muszlimok is elfogadhatnak. Műveinek nagy része kéziratban maradt. Az 1570-es években jelentős befolyást gyakorolt az erdélyi szentháromság-tagadókra is. A 17. század első évtizedéig Erdélyben az unitárius táboron belül volt egy olyan közösség, amelynek tanai közelebb álltak

³ A 16. századi antitrinitarizmusról: Balázs Mihály: *Antitrinitarianism*. In Howard Louthan – Graeme Murdock (ed.): *A Companion to the Reformation in Central Europe*. Leiden–Boston, 2015, Brill (Brill's Companions to the Christian Tradition, 61). 171–194. Magyarul lásd: Az antitrinitarizmus Kelet-Közép-Európában a 16. században. 97–127. In Balázs Mihály: *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéből*. Kolozsvár, 2016, MUE.

Más munkák: Balázs Mihály – Keserű Gizella (ed.): *György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries*. Budapest, 2000, Balassi. (Studia Humanitatis, 11); Visser, Piet (ed.): *Bibliographia Sociniana: A bibliographical reference tool for the study of Dutch Socinianism and Antitrinitarianism*. Hilversum, 2004, Verloren; Mulsow, Martin–Rohls, Jan (ed.): *Socinianism and Arminianism: Antitrinitarians, Calvinists and Cultural Exchange in Seventeenth-Century Europe*. Leiden, 2005, Brill. (Brill's Studies In Intellectual History, 134); Szczucki Lech (ed.): *Faustus Socinus and his Heritage*. Kraków, 2005, Polish Academy of Arts and Sciences; Priarolo, Mariangela (ed.): *Fausto Sozzini e la filosofia in Europa*. Siena, 2006, Fondazione Monte dei Paschi.; Addante, Luca: *Eretici e libertini nel Cinquecento italiano*. Roma – Bari, 2010, Laterza; Wien, Ulrich A. – Brandt, Juliane – Balogh, András F. (ed.): *Radikale Reformation. Die Unitarier in Siebenbürgen*. Köln, 2013, Böhlau (Studia Transylvanica, 44); Salatowsky, Sascha: *Die Philosophie der Sozinianer: Transformationen zwischen Renaissance-Aristotelismus und Frühaufklärung*. Stuttgart–Bad Cannstatt, 2015, Frommann–Holzboog (Quaestiones, 18); Daugirdas, Kęstutis: *Die Anfänge des Sozinianismus. Genese und Eindringen des historisch-ethischen Religionsmodells in den universitären Diskurs der Evangelischen in Europa*. Göttingen, 2016, Vandenhoeck (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Abt. für Abendländische Religionsgeschichte, 240).

a radikális Palaeologus teológiai elképzeléseihöz, mint a mérsékeltbbek sociniánus teológiához.⁴ Palaeologus műveire a 17. század második felében a fedelés homálya borult, s csak a 20. században fedezték fel újra jelentőségét.⁵

Palaeologus szerint a megváltáshoz szükséges teljes keresztény doktrína összefoglalható egyetlen tömör mondatban: Isten egyedüli, egységes, oszthatatlan, Jézus a felkent, azzal a megjegyzéssel, hogy Jézus nem az istenség megtestesülése, hanem kiválasztott, különleges emberi lény. Palaeologus szerint a *messiás* vagy *krisztus* (felkent) szó tiszteletbeli címet jelöl, amelyet az Ószövetségben különféle személyek kaptak meg: királyok, papok, próféták, s amely Jézusra különleges módon vonatkozik, mivel őt Isten küldötte mint felhatalmazott hírvivőjét, aki halála után a mennybe került, ahonnan spirituális, lelki uralkodóként tekint le a hívőkre.⁶

A Palaeologus javasolta minimalista krédó (*Deum unum esse et Iesum esse Christum- Az Isten egy, Jézus pedig Krisztus*⁷) egyértelmű hasonlóságot mutat az iszlám *shahadával*, amelyet a korabeli keresztény olvasó is ismert latin változatban: *Non es deus nisi Deus, Machumet nuncius Dei* – Nincs más isten, csak az Isten, az ő küldötte pedig Mohamed.⁸ A *De tribus gentibus* (A három népről) című értekezésében, amelyet 1572-ben írt Krakkóban, lengyelországi száműzete idején, Palaeologus egyenesen azt állította, hogy a kereszténység és az iszlám valójában ugyanazon vallás.⁹ Munkájában megfogalmazta, hogy a korabeli muszlimok az őskeresztények leszármazottai, és azóta is megőrizték mindazt,

⁴ Balázs Mihály: *Early Transylvanian Antitrinitarianism (1566–1571): From Servet to Palaeologus*. Baden-Baden, 1996, Koerner (Bibliotheca Dissidentium, Scripta et studia, 7). Magyarul: *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*. Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó.

⁵ Pirnát Antal: *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*. Budapest, 1961, Akadémia.

⁶ Domański, Juliusz – Szczucki, Lech: Jakuba Paleologa traktat „De christi cognomine”. *Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej* 19 (1973), 265–288; Szczucki, Lech: Le dottrine ereticali di Giacomo da Chio Paleologo. Saggio di analisi critica. *Rinascimento* 22 (1971), 27–75.

⁷ Dostálová, Růžena (ed.): *Iacobi Chii Palaeologi Catechesis christiana dierum duodecim*. Varsó, 1971, PAN (Biblioteka pisarzy reformacyjnych, 8). 103.

⁸ Bibliander, Theodor (ed.): *Machumetis Saracenorum principis eiusque successorum vita ac doctrina ipseque Alcoran*. 2. vol. Basel, 1543, Oporinus. 12.

⁹ Kiadva: Szczucki, Lech: *W kręgu myślicielu heretyckich*. Wrocław, 1972, PAN. 229–241. A főszövegben következő idézetek a 238. oldalon találhatóak. A monográfia magyar változata szövegközlés nélkül: *Két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jacobus Palaeologus és Cristian Francken)*. Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó.

ami lényeges a kereszténységben. Éppen ezért a muszlimokat is keresztényeknek kell tartani.

Meggyőződéssel vallják, hogy Jézus Isten hírnöke, és ők is felkentnek nevezik (*Mesih*). Valójában a kereszténység lényegét tisztábban őrizték meg az általa török keresztényeknek (turci christiani) nevezett muszlimok, mint a katolikus egyház, amelynek vallását a pápák zsarnoksága régen eltorzította: „Megvizsgálva irataikat, meglátogatva templomaikat, nem kevesebbet állítok, mint hogy [...] ez a nép mindig is aggodalmasan őrizte istentiszteleti rítusai és vallásossága romlatlanságát, szabadsága megnyirbálhatatlanságát.”

A katolikus bálványimádás elleni protestáns retorika számára érveket keresve a pápai előírásoktól, rítusoktól mentes kereszténységként magasztalta a törökök vallását: „Ez a nép jobban megőrizte az eredeti keresztény szabadságot, mint bármely más keresztény nép, mely a pápai zsarnokságnak alá volt vetve. Ennek bizonyítéka doktrínáik tisztasága is: Isten oszthatatlan egysége, Jézus Krisztus ember volta. [...] Templomaikban, közösségi helyeiken, magánházaikban nincsenek szentképek, szobrok vagy más ábrázolások. Közösségi magán imáikban egyaránt az egyetlen Istenhez fohászknak, nem a szentekhez, prófétákhoz vagy másokhoz. [...] Ahogyan korábban is mondtam, ők keresztények, ahogyan azt a hitük is mutatja, mert hiszik, hogy Jézus a Krisztus.”

Palaeologus láthatóan azt javasolta, hogy mind a kereszténységet, mind az iszlámot egy közös alap szerint kell megújítani – elvetve mindent, ami a két vallást elválasztja, megosztja –, ez a közös alap pedig nem más, mint egy minimalista, de egyetemes vallás. Egyáltalán nem elegáns, bombasztikus stílusú írásai számtalanszor szorgalmazzák, magyarázzák és védelmezik a kereszténységet annak minimalista, állam alá rendelt formájában (ahogyan az államegyházat Anglia és Bizánc vagy az Oszmán Birodalom is modellezi).

Palaeologus univerzalista monoteizmusa csak látszólag előlegezi meg a felvilágosodás deizmusát, mivel szerinte a vallás forrása nem az értelem, mint a racionális deizmus esetében, hanem a biblikus kinyilatkoztatás, kivéve azt a néhány verset, amelyet a másolók hibái miatt nem tekintett hiteles forrásnak.¹⁰ Teológiai érvelése, bár koherens rendszerré áll össze, teljes mértékben nélkülözi az észelvű, racionalista megközelítést, azt az egzegetikai alaposágot, filozófiai

¹⁰ Szczycki, Lech: Jakuba Paleologa traktat „De veritate narrationis novae S. Scripturae”. *Odrodzenie i reformacja w Polsce*. 15 (1970). 189–201.

következetességet, amelyet kortársánál, az antitrinitárius Sozzininál és a későbbi sociniánusoknál megtalálhatunk.¹¹

Palaeologus radikális reformprojektjének lendületét talán nem is szorosabban vett teológiai vagy a filozófiai megfontolások ihlették, hanem politikai okok: ezt indokolja némileg a szerző életrajzi háttere is. A levantei nyugati kereszténység közösséget létében veszélyeztette az V. Károly és a Nagy Szulejmán között feszülő ellentét. Ebből a kontextusból kiindulva lehetséges, hogy Palaeologus vallási reformtervezete a két birodalom, a nyugati Habsburg és a keleti ottomán tartósan békés egymás mellett élését akarta szolgálni.

Palaeologus görög apa és olasz anya gyermekeként Petros Maxilaras néven látott napvilágot az 1520-as években Khiosz szigetén.¹² Katolikus nevelésben részesült, Frate Jacobo da Scio néven domonkos rendi szerzetes lett, Bolognában és Ferrarában tanult, ekkortájt kezdte el használni a Palaeologus nevet, mondván, hogy apja ágán felmenői az utolsó uralkodó dinasztia leszármazottai. 1554-ben visszatért Levantéba, majd csatlakozott a galatai Szent Pál és Péter domonkos rendi kolostorhoz.

Az oszmán fővárosban befolyásos barátokra és patrónusokra tett szert, mint Verancsics Antal Habsburg diplomata. 1555-ben hazaköltözött Khiosz szigetére, ahol a domonkos rend konventjének teológiai tanára volt.

Khioszban hamar népszerű prédikátor lett, személyes barátai és támogatói között több helybéli arisztokrata is volt, azon családok tagjai, akik az ún. *Khioszi Mahonát* (a sziget vezetői) alkották, s akik mindannyian a Giustiniani családnévet viselték.¹³ 1557-ben a sziget szekuláris hatóságai és egyházi intézményei közt

¹¹ A sociniánusokról lásd Salatowsky: *Philosophie der Sozinianer* (ld. 1. lábjegyzet); Daugirdas, *Anfänge des Sozinianismus* (ld. 1. lábjegyzet).

¹² Palaeologus életrajzához: Rill, Gerhard: *Jacobus Palaeologus (ca. 1520–1585). Ein Antitrinitarier als Schützling der Habsburger. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 16 (1963). 28–86; Szczucki, Lech: *Jakub z Chios-Paleolog. Zarys biografii (Jacob de Chios-Paléologue. Esquisse biographique). Odrodzenie i reformacja w Polsce* 11 (1966). 69–91, 13 (1968). 5–50; Uő: *Paleologo, Giacomo*. In Prosperi Adriano (ed.): *Dizionario storico dell'Inquisizione*. Vol. 3. Pisa, 2010, Normale. 1159–1161; Rothkegel, Martin: *Paleologo, Giacomo*. In *Dizionario Biografico degli Italiani*. Vol. 80. Roma, 2014, Treccani. [http://www.treccani.it/enciclopedia/giacomo-paleologo_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/giacomo-paleologo_(Dizionario-Biografico)/) (Megnyitva: 2017. április. 1.)

¹³ Az 1566-os török hódítás előtti Khioszról: Pantelis Argenti, Philip: *Chius Vincta, or The Occupation of Chios by the Turks (1566) & their Administration of the Island (1566–1912)*. Cambridge, 1941, University Press; Stetton, Kenneth M.: *The Papacy and the Levant (1204–1571)*. 4. vol., Philadelphia, 1984, American Philosophical Society. 893–899; Pistarino, Geo: *Chio dei Genovesi nel tempo di Cristoforo Colombo*. Roma, 1995, Istituto

feszültségek támadtak. Palaeologus, arisztokrata patrónusai, támogatói és néhány dominikánus rendtársa az állami hatóságok oldalára álltak a püspökkel szemben, akit az inkvizítor és a ferences rendiek támogattak. Az egyházi hatóságokkal szemben tanúsított magatartása miatt a római inkvizíció eretnekséggel¹⁴ vádolta meg Palaeologust. 1561-ben egy sor (római, genovai és khioszi) drámai letartóztatás és szökés után távollétében halálra ítélték Rómában.¹⁵ Eközben Palaeologus a Földközi-tengeren át Marseilles-be menekült. A tridenti zsinaton sikertelenül próbálkozott megbékélni a katolikus egyházzal, így 1562-ben Prágába menekült, a korabeli Habsburg birodalom másik fővárosába. Itt megpróbálta elérni, hogy a császár támogassa egyházi rehabilitációját. Tervezte, hogy hazatér, ám 1566-ban Prágát is elérte a hír, hogy Khiosz török fennhatóság alá került.

Száműzetése alatt Palaeologus a görög ortodox és iszlám hagyományok jó ismerőjének hírébe került (bár valójában egyik sem volt), és egy vagyonos cseh humanista lányát vette nőül. Azt híresztelték róla, hogy nemcsak a bizánci birodalom császári dinasztiájának leszármazottja (ahogyan felvett neve sugallta), hanem hogy valójában vallási nézetei miatt száműzött püspök volt. Ilyen fellépése egyértelműen a neves humanista és diplomata Dudith András példáját imitálta, aki azonban valóban nemes és elüldözött püspök volt. Palaeologus is számos kísérletet tett arra, hogy a Habsburg udvar török ügyekre szakosodott diplomatája legyen, azonban diplomáciai álmai nem váltak valóra, ugyanis az udvar nem fogadta el kéretlen ajánlatát, s igen mérsékelt illetménnyel honorálta fáradozásait.

1571-ben Palaeologus, aki titokban már antitrinitárius nézeteket vallott, arra kényszerült, hogy elhagyja Prágát, mivel a pápai küldöttek és a jezsuiták folyamatosan áskálódtak ellene. Prágát úgy hagyta el, hogy minden itt született kéziratát megsemmisítette. Következő állomáshelye Krakkó volt, ahol annak a Dudith Andrásnak volt a vendége, aki a Habsburgokat képviselte a lengyel udvarban. Krakkóból 1572-ben a félfüggetlen Erdélyi fejedelemségbe utazott csa-

poligrafico; Basso, Enrico: „Lochio drito de la città nostra de Zenoa”: il problema della difesa di Chio negli ultimi anni del dominio genovese. *Ligures* 8 (2010). 67–76; Bitossi, Carlo: Genova e I turchi. Note sui rapporti tra genovesi e ottoman fra medioevo ed età moderna. In Meier, Franziska: *Italien und das Osmanische Reich*. Herne, 2010, Schäfer. 87–117.

¹⁴ Lásd Feci, Simona: „Su le estreme sponde del christianesimo.” L'isola di Chio, la Repubblica di Genova e l'inquisizione romana alla metà del Cinquecento. In Carlo Longo (ed.): *Praedicatores, inquisitores III: I domenicani e l'inquisizione romana*. Roma, 2008, IHFP. 131–204.

¹⁵ Palaeologus halálos ítéletét Rómában ki is plakátolták, egy példányt ebből Innsbruckban őriznek: Tiroler Landesarchiv, Urkunden I 3495 (1561 III 5: Sententia lata contra quendam Jacobum de Chio Apostatam).

ládjával. Itt részt vett a születő unitárius egyház teológiai útkeresésében. Az unitáriusok fő teológusa, Dávid Ferenc, hamarosan magáévá tette Palaeologus radikális unitarizmusát.¹⁶ Ennek ellenére 1575-re, Báthory István fejedelemsége alatt Palaeologus számára, aki az ausztriai Habsburgok lelkes híve volt, elviselhetlenné vált az erdélyi politikai légkör, ezért elhagyta Erdélyt, családjával morva földre települt, ahol egy toleráns nemes vette pártfogásába.¹⁷

Az 1571-es évvel kezdődően Palaeologus megszállottan írt. Bár írásainak csak kis része maradt fenn, művei több ezernyi kéziratos oldalt tesznek ki. 1576-ban az új császár, II. Rudolf törölte Palaeologust az udvari jutalékosok ívéről, és engedett a pápai küldöttek kiadatási kérésének. Minekutána elővigyázatlanul kiadta egy könyvét, Palaeologust 1581-ben elfogták morvaországi otthonában, Rómába hurcolták, ahol ugyanazon év március 23-án kivégezték.

Mivel Palaeologus nézeteinek részletekbe menő tanulmányozása meghaladná dolgozatunk kereteit, a továbbiakban azzal a két rövid időszakkal foglalkozunk, amelyet Palaeologus az oszmán fővárosban töltött, először mint galatai szerzetes, másodszer mint átutazó.

2. Palaeologus Konstantinápolyban: 1554–55. eretnekhálózat-építő és a Habsburg követség helybeli híve

A Szent Péterről és Szent Pálról elnevezett domonkos rendi konvent archívumában nem maradt fenn olyan okirat, amely közvetlenül igazolná, hogy Palaeologus Konstantinápolyban tartózkodott.¹⁸ A levantei inkvizítorok által 1557 és 1561 között nagyjából 30 olyan levelet címeztek a római szent inkvizíci-

¹⁶ Balázs Mihály: Ferenc Dávid. Ungarländische Antitrinitarier IV. Koerner, 2008, Baden-Baden. (Bibliotheca Dissidentium, 26).

¹⁷ Palaeologus cseh, morva, lengyel és erdélyi száműzetéséről: Caccamo, Domenico: *Eretici italiani in Moravia, Polonia, Transilvania (1558–1611). Studi e documenti*. Firenze, 1970, Lettere (Storiografia e storia, 2). 153–167; Firpo, Massimo: *Antitrinitari nell'Europa orientale del '500. Nuovi testi di Szymon Budny, Niccolò Paruta e Iacopo Paleologo*. Firenze, 1977, Nuova Italia; Dostálová, Růžena: Jacques Paléologue et la Bohême. *Byzantinische Forschungen* 17 (1991). 105–116.

¹⁸ A kolostor történetéről lásd: Belin, François Alphonse – de Chatel, père, Arsène: *Histoire de la Latinité de Constantinople*. Paris, 1894. 213–231; Loenertz, Raymond-Joseph: Les établissements dominicains de Péra-Constantinople. *Echos d'Orient* 34 (1935). 332–349; Delacroix-Besnier, Claudine: *Les Dominicains et la chrétienté grecque aux XIVe et XVe siècles*. Róma, 1997, Ecole française de Rome. (Collection de l'École française de Rome, 237.) 9–11.

óhoz¹⁹, amelyek jelentenek Palaeologusról és Khioszi követőiről, további tucatnyi levél pedig galatai (vagy pérai, ahogyan a levelek a nyugati keresztények szomszédos települését nevezték) követőiről ad információkat.²⁰

A domonkos Antonio da Venezia, akit egy konstantinápolyi inkvizitor irodájába neveztek ki, és a szintén domonkos Cosmo da Tirano jelentettek arról, hogy erőfeszítéseket tesznek egy Palaeologus által 1554–55 között létrejött pérai „lutheránus” (érdemes megjegyezni, hogy a terminust a 16. század során igen tágran értelmezték az inkvizitorok) csoport felszámolására. Ez a csoport azután is működött, hogy Palaeologus 1555-ben Khioszra költözött, sőt leveleztek is vele. A pérai helyi vezetők egy ferences barát, Giovanni Battista Zeffo, és egy vagy nos laikus, Giacomino Draperio voltak. Antonio atya jelentette, hogy ez a két személy és 4–5 másik, aktívan terjeszti eretnek nézeteiket a helyiek közt. Hogy pontosan hányan vettek részt az eretnek mozgalomban, nem derül ki a jelentésekből.

Az inkvizitor szerint a galatai vagy pérai latin keresztények kevesebb mint 3000 fős csoportját alaposan megmételtyezte a lutheránus eretnekség.²¹

A török hatóság nem érdeklődött túlzottan a katolikus közösség hitbéli dolgai iránt (legalábbis ameddig a közrendet az nem zavarta meg), így az inkvizitor

¹⁹ Vatikán, Dogmatikai Archívum, a Szentszék fondja, történelmi terem, Q3b, Dalmácia és Közel-kelet püspökeinek levelei, 1557–1629. (Città del Vaticano, Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede, Fondo Santo Ufficio, Stanza storica, b. Q3b, Lettere di vescovi della Dalmazia e del Medio Oriente, 1557–1629.)

²⁰ A dokumentumokat Elena Bonora tanulmányozta. Bonora, Elena: *Giudicare i vescovi. La definizione dei poteri nella Chiesa posttridentina*. Róma–Bari, 2007, Laterza. 13–26; Feci: „Su le estreme sponde...” (lásd a 12. lábjegyzetet). – A pontos forrásjegyzéket a soron következő bekezdésekben említett részletekkel kapcsolatban lásd: Rothkegel, Martin: Zum Werdegang des Antitrinitariers Jacobus Palaeologus bis 1561, 1. Teil: Frate Jacobo da Scio und seine Anhänger in der Levante. *Acta Comeniana* 26 (2012). 7–68.

²¹ A pérai/galatai latin közösségről lásd: Belgrano, Luigi Tommaso: *Documenti riguardanti la colonia di Pera*. Genova, 1888, Sordo-Muti; Belin–Chatel: *Histoire de la Latinité* (lásd a 16. lábjegyzetet); Hofmann, Georg: *Il vicariato apostolico di Costantinopoli, 1453–1830*. Roma, 1935, Pontificium Institutum Orientalium Studiorum. (*Orientalia Christiana Analecta*, 103); Mitler, Louis: The Genoese in Galata, 1453–1682. *Journal of Middle East Studies* 10 (1979). 71–91.; Frazee, Charles H.: *Catholics and Sultans. The Church and the Ottoman Empire 1453–1923*. London, 1983, Cambridge University Press. 5–7., 28–30.; Pistarino, Geo: The Genoese in Pera – Turkish Galata. *Mediterranean Historical Review* 1 (1986). 63–85.; İnalçık, Halil: Ottoman Galata, 1453–1553. In Eldem, Edhem (ed.): *Première Rencontre Internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne (18–22 janvier 1985)*. (Varia Turcica, 13.) Istanbul–Paris, 1991. 17–116; Dursteler, Eric: Latin-Rite Christians in Early Modern Istanbul. In Emecen, Feridun M. – Gürkan, Emrah Safa (ed.): *Osmanlı İstanbulu*. I. Istanbul, 2014, 137–146.

nehezen tudta érvényesíteni az ilyen esetekben a szent inkvizíció által előírt lépéseket a gyanúsítottak ellen. Itáliában a szokásos procedúra a következő volt: az inkvizítor a világi hatóságokkal letartóztatja a gyanúsítottat, kihallgatja, ítéletet hoz, s amennyiben a gyanúsított bűnösnek bizonyult, a világi hatóság végrehajtja a büntetést. Ezzel szemben Pérában fra Antonio csak akkor tudott kihallgatni bárki eretnkséggel gyanúsítottat, ha az szabadlábbon volt, és önként meg is jelent a kihallgatáson. Megtörtént, hogy egy rendbontót a török hatóságok letartóztattak, a kádi elé került az ügy, ami azt jelentette, hogy az inkvizítor minden közbelépési jogát elvesztette. Amikor Zeffót 1559 márciusában a török hatóság elfogta mert a keresztények közt felbolydulást okozott, az inkvizítornak váltságdíjat kellett fizetnie érte azért, hogy egyáltalán kihallgathassa.

Amikor 1560-ban elterjedt a híre, hogy Palaeologus megszökött börtönéből és úton van Konstantinápoly felé, fra Antonio azon gondolkodott, hogy bérgyilkossal téteti el láb alól. Ilyen körülmények között egyáltalán nem csoda, hogy a szigetet illetően nem maradt nyoma egyetlen inkvizíciós pernek vagy végrehajtott büntetésnek sem, ami a szigetet illeti. Az inkvizítornak egyébként 1561-re sikerült kiirtania az eretnkséget Pérából, társadalmi nyomásgyakorlást kezdeményezve a kis létszámú galatai keresztény közösségben az eretnekek és családjaik ellen.

Az inkvizítori jelentések szerint Palaeologus pérai követői rendszeresen leveztek a görög eretnekekkel és khioszi patrónusával, illetve egy hasonló gondolkodású szaloniki (tessaloniki) csoporttal. Ez a szaloniki közösség portugál zsidó gyökerű marranókból állt, akik hányattatásaik során kerültek Levantéba.²² Amikor 1560-ban Palaeologus az inkvizíció börtönébe került Khioszon, marrano patrónusai Szalonikiból és Konstantinápolyból megpróbálták szultáni parancsot kieszközölni, mely a rab kiadására kötelezte volna a helyi hatóságokat. A közbenjáró Gracia Mendes-Nasi asszony²³ volt, a gazdag és befolyásos kereskedőhölgy, aki Pérába települt, miután visszatért a zsidó hitre. Fra Antonio azonnal értesítette a szentszéket a Palaeologus megmentésére irányuló tervről.

²² A marranók 1550-es évekbeli bevándorlásáról: Nehama, Joseph: *Histoire des Israelites de Salonique, t. 3/1: L'Age d'Or du Sefaradisme Salonicien (1536-1593)*. Paris–Salonique, 1936. 8–49., 57–64.; Israel, Jonathan I.: *Diasporas within a Diaspora. Jews, Crypto-Jews and the World Maritime Empires (1540-1740)*. Leiden, 2002, Brill. (Brill's Series in Jewish Studies.) 41–65.; Rozen, Minna: *A History of the Jewish Community in Istanbul. The Formative Years, 1453–1566*. Leiden, 2010, Brill. (The Ottoman Empire and its Heritage, 26.) 95–98., 356.

²³ Gracia Mendes-Nasiról lásd: Birnbaum, Marianna D.: *The Long Journey of Gracia Mendes*. Budapest–New York, 2003, Central European University Press.

A további források szerint Palaeologus kapcsolattartó emberei Giovanni Battista Zeffo atya és Giacomino Draperio voltak, akik mellel a Habsburg követség helyi kollaboránsaiként is tevékenykedtek.

A szultán nyugati keresztény alattvalóinak státusa problematikus volt: nem tartoztak egyik elismert milletté, törvényszékhez se. Éppen ezért nem volt szokatlan, hogy a katolikusok jegyzői és jogi segítséget, politikai védelmet kértek a francia követtől, az olasz képviselőtől vagy más diplomatáktól. Ennek fejében a diplomaták helyi ügyfélkörüket építhették, fordítókat és titkos ügynököket toborozhattak maguknak azok közül, akiket segítettek.²⁴

A Habsburg követség helyzete némileg más volt: 1555 óta állandó jelleggel volt diplomáciai képvisellete a Habsburgoknak a Portánál. Míg a többi európai képviselő zömmel Galatában székel, az osztrák követek rendelkezésére bocsátották az Elçi hani karavánszerájt. Çemberlitaş közelében, és nem is mozoghattak szabadon a városban. Ebből kifolyólag nem állhattak közvetlen kapcsolatban a helybeli katolikus közösséggel, amelynek tagjai maguk döntötték el, hogy kérik-e segítségüket, felkeresik-e őket a karavánszerájban.²⁵

Azok közt, akik valamilyen okból kifolyólag felajánlották szolgálataikat a Habsburg követeknek, ott találjuk Palaeologust, Zeffót és Draperiót. A humanista Verancsics Antal Habsburg-követ több 1555 és 1557 közt kelt levelében is megemlíti Zeffót és Palaeologust mint személyes barátait. Amikor 1555 nyarán Palaeologus Pérából a khioszi kolostorba vonult, Zeffo követte őt. Verancsics arra kérte őket, hogy gyűjtsenek számára a szigetről régi érméket. Amikor 1557-ben Palaeologusnak rosszul állt a szénája az inkvizíciónál, Verancsics fizette ki útját Khioszról Itáliába.²⁶

Palaeologus és Zeffo is Khioszon született. Zeffo²⁷ a ferencesek *comissariója*, fő képviselője volt Konstantinápolyban, és a pérai Szent Ferenc egyházközség prédikátoraként tevékenykedett, amely akkoriban a város legnagyobb nyugati

²⁴ Bertelè, Tommaso: *Il palazzo degli ambasciatori di Venezia a Costantinopoli e le sue antiche memorie: ricerche storiche con documenti inediti*. Bologna, 1932, Apollo.; Dursteler, Eric R.: *Venetians in Constantinople. Nation, Identity, and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*, Baltimore, 2006.; Pedani, Maria Pia (ed.): *Il Palazzo di Venezia a Istanbul e i suoi antichi abitanti. İstanbul'daki Venedik Sarayı ve Eski Yaşayanları*. Venezia, 2013, Cà Foscari (Hilâl. Studi turchi e ottoman, 3) [online].

²⁵ Karl Teply (ed.): *Kaiserliche Gesandtschaften ans Goldene Horn*. Stuttgart, 1968, Steingrüben. 208–245.; Eyice, Semavi: Elçi Hani. *Tarih Dergisi* 24 (1970). 93–138.

²⁶ Szalay László (szerk.): Verancsics Antal összes munkái. 4. köt. *Első portai követség, 1555–1557*. Pest, 1859. (Monumenta Hungariae Historica). 69–71., 93–96., 168.

²⁷ Zeffóról bővebben ld. Rothkegel: Werdegang (18. lábjegyzet). 50–57.

keresztény közössége volt.²⁸ Az inkvizítori iratokból azonban kiderül, hogy Zeffo protestáns nézeteket vallott, ráadásul meg is házasodott, a török szokás szerinti kepinion-házasságban élt. Fra Antonio mindent megtett, hogy Zeffót eretnek-ségben vétkesnek találják, ennek ellenére a ferences commissario a Habsburg követ házikáplánja volt, rendszeres fizetést is kapott 1557–1570 között, ráadásul ő ügyelt fel az elhagyott Szent Benoit kolostorra Galatában, amely pompás látványa miatt a gazdag törökök körében népszerű szórakozási hely volt.²⁹ 1570-ben Zeffót elrabolták és kivégezték a janicsárok. Minden valószínűséggel testvére, Domenico Zeffo³⁰ dragomán összeesküvésében való részessége miatti politikai bosszúnak esett áldozatul. Domenico a Habsburgok tolmácsa volt 1560–67 között, és kapcsolatban állt a Habsburgok titkos ügynökével, Mihail Černović-csal is.

A pérai „lutheránusok” másik vezetője, a vagyonos kereskedő, Giacomino Draperio, egy gazdag genovai család tagja. A család neve kapcsolatba hozható a galatai Santa Maria Draperis templom nevével, hiszen a templomot a család egyik hölgytagja alapította az 1580-as években. Draperio is gyakran lépett kapcsolatba a Habsburg követséggel, és több igen nagy kölcsönt is adott Ogier Ghiselin de Busbeq és Albert de Wijs követeknek.³¹ Draperiónak raguzai és velencei üzleti kapcsolatai is voltak, így 1557-ben ő utazott Itáliába, hogy néhány pénzügyi és jogi ügyet elintézzon Zeffónak és Palaeologusnak.

²⁸ A ferences rendről (OFM Conv.) lásd: Belin–Chatel: *Histoire de la Latinité* (16. lábjegyzet). 187–212; Matteucci, Gualberto: *Un glorioso convento francescano sulle rive del Bosforo. Il San Francesco di Galata di Costantinopoli, c. 1230–1697*. Firenze, 1967. (Biblioteca di Studi Francescani, 7); Uő: *La missione francescana di Costantinopoli, I: La sua antica origine e primi secoli di storia (1217–1585)*. Firenze, 1971. (Biblioteca di studi francescani 9); Sammut, Alfonso M.: I francescani nel cuore dell’Impero Ottomano. In Nosilia, Viviana – Scarpa, Marco (eds.): *I francescani nella storia dei popoli balcanici nell’VIII centenario della fondazione dell’Ordine*. Bologna, 2011. 1–14.

²⁹ Belgrano: *Documenti* (ld. 19. lábjegyzet). 405, 408.

³⁰ Domenico Zeffóról: Müller, Ralf C.: *Prosopographie der Reisenden und Migranten ins Osmanische Reich (1396–1611). Berichterstatter aus dem Heiligen Römischen Reich, außer burgundische Gebiete und Reichsromania*. 10. köt. Leipzig, 2006, Eudora. 310–314; Žontar, Josip: *Obveščevalna služba in diplomacija avstrijskih Habsburžanov v boju proti Turkom v 16. stoletju*. Ljubljana, 1973. 156.; Lesure, Michele: Michel Černović „explorator secretus” à Constantinople (1556–1563). *Turcica* 15 (1983), 127–154.; Stephan Gerlachs deß Aeltern Tage-Buch der von zween glorwürdigsten Römischen Kaysern, Maximiliano und Rudolpho, beyderseits den Andern dieses Nahmens [...] an die Ottomanische Pforte zu Constantinopel abgefertigten [...] Gesandtschaft. Frankfurt am Main, 1674, Zunner. 32–33, 131, 154, 159, 255, 283, 331, 375, 426, 506.

³¹ Müller: *Prosopographie der Reisenden* (ld. 28. lábjegyzet). 2. köt. 174–183., 256.

Draperiónak volt egy Domenico Gayano (vagy Gagliano) da Pera nevű rokona, akinek volt egy háza Velencében. Amikor a velencei inkvizíció kihallgatta Gayanót, ő beismerte, hogy 1554–55-ben Pérában Palaeologus magántanára volt, illetve hogy 1557-ben Palaeologus és Draperio titokban találkoztak velencei házában, emellett 1558-ban Palaeologus meg is látogatta őt, Gayanót Velencében.³²

Egy évtizeddel később Draperio és Gayano is a Michail Černović bizalmasainak köréhez tartozott, sőt úgy tervezték 1566-ban, hogy Draperio lesz a Habsburgok követe a perzsa sahnál – ez a küldetés azonban sosem valósult meg, mert Černovićot leleplezték 1567-ben.³³

Palaeologus 1554–55-ös pérai tartózkodása, illetve bizalmi embereinek, Zeffónak és Draperiónak folyamatos „eretnek” tevékenysége arra engednek következtetni, hogy Palaeologus radikális unitarizmusa levantei gyökerű. Egyáltalán nem valószínű ugyan, hogy Palaeologus Pérában nyíltan kritizálta volna a szentháromságot,³⁴ de későbbi minimalista kereszténység-felfogása, ahogyan azt a *De tribus gentibus* (1572) c. munkájában kifejtette, olvasható úgy is, mint a levantei tartózkodása alatt felmerült kérdésekre adott válasz.

A *De tribus gentibus*ban kifejtette, hogy az üdvözüléshez szükséges dogmatikai minimum benne foglaltatik az iszlámban is és a kereszténységben is, éppen ezért, ha valaki áttér az iszlámra, nem feltétlenül veszíti el az üdvözülés lehetőségét. Figyelembe véve azt, hogy a török birodalomban igen gyakori volt a keresztények iszlám hitre térése³⁵, illetve hogy 1566-ig Khiosz volt a fő menedékhelye

³² Velence, Sant’Uffizio Állami Levéltár, 14-es boríték, 14-es ügyirat (Fra Giacomo da Scio), deposition of Domenico de Gayano da Pera letéti anyaga (1558. XII. 2.)

³³ Žontar, Josip: Michael Černović, Geheimagent Ferdinand I. und Maximilians I., und seine Berichterstattung. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 24 (1971), 169–222, különösen 219.; Uő: *Obveščevalna služba* (ld. 28. lábjegyzet). 152., 159.; Lesure: *Michel Černović* (ld. 28. lábjegyzet). 135.

³⁴ Palaeologus 1561. március 5-én kelt halálos ítélete (Innsbruck, Tiroler Landesarchiv, Urkunden I 3495; ld. 13. lábjegyzet) felsorolja a volt szerzetes eretnek nézeteit, azonban nem említi a Szentháromság dogmájának elutasítását. Antonio da Venezia inkvizítor Michele Ghislierinek (Róma) írott levelében (Péra, 1559. április 4.) szintén felsorolta Zeffo eretnek nézeteit, de ez sem tartalmazza a Szentháromság elutasítását. Lásd még a 17. lábjegyzetet: ACDF, St. st., Q3b, fol. 29r-v, 69r-v.

³⁵ Palaeologus 1561. március 5-én kelt halálos ítélete (Innsbruck, Tiroler Landesarchiv, Urkunden I 3495; ld. 13. lábjegyzet) felsorolja a volt szerzetes eretnek nézeteit, azonban nem említi a Szentháromság dogmájának elutasítását. Antonio da Venezia inkvizítor Michele Ghislierinek (Róma) írott levelében (Péra, 1559. április 4.) szintén felsorolta Zeffo eretnek nézeteit, de ez sem tartalmazza a Szentháromság elutasítását. Lásd még a 17. lábjegyzetet: ACDF, St. st., Q3b, fol. 29r-v, 69r-v.

azoknak, akik az iszlám hitről mégis visszatértek volna a keresztényre³⁶, Palaeologust biztosan aggasztotta a két hit között hanyódók sorsa. A *De tribus gentibus*ban kiemelte, hogy nem szorgalmazza az iszlámra való áttérést, de remélte, hogy a keresztény hittételek általa elvégzett elemzése révén a muszlimok könnyebben fognak magukra, mint keresztényekre gondolni. A domonkos rend számára hagyományosan is cél volt a levantei muszlim misszió, Palaeologus ezt akarta megkönnyíteni innovatív elképzeléseivel, amelyek a muszlim és keresztény hitközösség közti határokat átjárhatóvá tették mindkét irányban, illetve szükségtelenné szerezte volna tenni a kötelező hivatalos áttérési rituálét is.

Közép-Európában, ahol Palaeologus *De tribus gentibus* c. munkáját megírta, felettébb idegennek hatottak az ilyenszerű ötletek, mivel semmiféle gyakorlati tapasztalat nem kapcsolódott hozzájuk. Egy levantei keresztény szemszögéből ugyanakkor érdekfeszítőnek tűnhettek ezek az eszmék.

Palaeologus munkájáról azt vallotta, hogyha kiadhatná, „jelentős mértékben nyújthatna vigaszt különösen azoknak, akik a balsorsuk miatt rabszolgaságra jutnak, és ahhoz, hogy visszakapják szabadságukat, alá kell vetniük magukat, még ha belső ellenállással is, egy idegen vallás áttérési szertartásainak. Ők bünt követnek el abból a szempontból, hogy elcsábulnak és alávetik magukat a szertartásnak, noha hitbéli meggyőződéseik ellenére cselekszenek. A mi szándékunk azonban nem az, hogy ítélkezzünk felettük, amiért áttértek az iszlám hitre, hanem az, hogy a muszlimok csatlakozhatnak hozzánk, egyesülhetnek velünk, anélkül, hogy hitüket feláldoznák.”³⁷

A *De tribus gentibus* a továbbiakban azt is kijelenti, hogy a keresztények is körülmetélkedhetnek anélkül, hogy az üdvösségüket veszélyeztetnék, illetve betarthatják a zsidó rituális törvényeket is, amennyiben elismerik Jézust megváltónak.³⁸ Mindez roppant különösen hangozhatott Palaeologus száműzetésének cseh, lengyel és erdélyi helyszínein, mivel e tájakon nem dívott a keresztények judaizmusba való betérése. Közép-Európában egyáltalán nem volt gyakorlatban a zsidó vallási törvények betartása olyanformán, hogy az Jézusba mint messiásba

³⁶ Argenti: Chius Vineta. cxvii-cxviii. Az Ufficio de' schiavi egy menekültszálló volt az oszmán birodalomból szökött rabszolgáknak, akik Nyugatra szerettek volna menni. (ld. 11. lábjegyzet.); Pommier, Emile: *Litinéraire religieux d'un moine vagabond italien au XVIe siècle. Melanges d'archéologie et d'histoire de l'École française de Rome* 66 (1954), 293–322. A szerző szerint Khiosz szigetén a szökött rabszolgák visszakeresztelkedtek, mielőtt ismét visszatértek volna Nyugatra.

³⁷ *De tribus gentibus*. In Lech Szczucki: *W kręgu myślicieli heretyckich*. Wrocław, 1972, PAN. 238.

³⁸ Uo. 232–237.

vetett hittel párosuljon. De a marranóknak, akik Szalonikiben és Konstantinápolyban telepedtek le, ez igencsak lényeges meglátásnak bizonyult.³⁹ A marranók olyan családokban nőttek fel, amelyek zsidó gyökerekkel rendelkeztek, s csak egy-két generáció óta voltak keresztények. A római katolikus egyház igen ellenségesen viszonyult hozzájuk, teljes közösségüket azzal gyanúsította, hogy valójában nem is keresztények, ezért üldözte és kizárta őket a keresztények köreiből. A marranókat vagy újkeresztényeket kiűzték Portugáliából, ezért Itáliában telepedtek le, ahol újabb üldöztetés várt rájuk, aminek következtében az 1550-es években török birodalomban kerestek menedéket. A ferrarai portugál újkeresztény közösséggel akkor kerülhetett kapcsolatba Palaeologus, amikor a városba érkezett tanulni, valamikor 1554 előtt. Ez a ferrarai közösség – elsősorban Gracia Mendes-Nasi asszony ösztönzésére és támogatásával – lett a kovásza annak a marranók közt terjedő mozgalomnak, melynek következtében a marranók viszatértek a judaizmusra.⁴⁰ Más marranók az unitarizmus azon ágához csatlakoztak inkább, amely igen sokban hasonlított a judaizmusra – ezek egy csoportja 1553-ban elhagyta Itáliát, hogy Szalonikibe költözzön.⁴¹ Az ő nézeteik már közel álltak Palaeologus unitárius teológiájához.

³⁹ Ez pár évvel később megváltozott, amikor, némileg Palaeologus hatására is, az erdélyi unitárius mozgalomból kivált egy zsidózó ág. Dán Róbert: *Matthias Vehe-Glirius. Life and Work of a Radical Antitrinitarian. With his Collected Works.* Budapest–Leiden, 1982, Akadémiai Kiadó – Brill. (Studia Humanitatis, 4); Glirius művei magyarul hozzáférhetőek: *Istenismeret és más írások*, ford. Ruttner Tamás, szerk. Dán Róbert, Budapest, Helikon, 1984. Újlaki-Nagy Réka: *Korai szombatos írások.* Szeged, 2010, József Attila Tudományegyetem. (Fiatal Filológusok Füzetek, 7); Uő: Sabbath-Keeping in Transylvania from the End of the 16th Century to the Early 17th Century. In Schubert, Anselm (ed.): *Sabbat und Sabbatobservanz in der Frühen Neuzeit.* Gütersloh, 2016, Gütersloher. (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, 217). 167–200.

⁴⁰ Segre, Renata: La Controriforma: espulsioni, conversioni, isolamento. In Vivanti, Corrado (ed.): *Gli ebrei in Italia. vol. I: Dall'alto Medioevo all'età dei ghetti.* Torino, 1996, Einaudi. (Storia d'Italia, Annali, 11) 709–778. (kül. tek. 714–733) és 781–841; Guerrini, Maria Teresa: New documents on Samuel Usque, the author of the *Consolaçam as tribulações de Israel. Sefarad* 61 (2001). 83–90; Zavan, Gabriella: *Gli ebrei, i marrani e la figura di Salomon Usque.* Treviso, 2004, Santi Quaranta.; Stuczynski, Claude B.: Art. „Marranesimo”. In *Dizionario storico dell'Inquisizione* (lásd 10. lábjegyzet), vol. 2. 989–997.

⁴¹ Addante: *Eretici e libertini* (ld. 1. lábjegyzet); Stella, Aldo: *Dall'anabattismo al socinianesimo nel Cinquecento veneto. Ricerche storiche*, Padova, 1967, Liviana. 96., 100., 134.; Uő: *Anabattismo e antitrinitarismo in Italia nel XVI secolo. Nuove ricerche storiche.* Padova, 1969, Liviana. 90., 94., 167.

A Levantébe menekülő marrano közösség vallási identitása a kereszténység és a judaizmus között ingadozott. Azután is megőriztek keresztény elemeket hitük gyakorlásában, amikor már visszatértek a rabbinikus judaizmusra, amire azért volt szükség, hogy az oszmán millet-rendszer jogilag befogadja őket.⁴² Palaeologus érvei a *De tribus gentibus*ban egyértelműen a portugál jövevények dilemmáira igyekeztek megoldást találni.

Palaeologus 1550-es évek közepén kifejtett konstantinápolyi tevékenységéből még egy következtetést le lehet vonni: az életét végigkísérő Habsburg-hű magatartása is ebben az időszakban kezdődött, ezért ezt szintén a levantei tapasztalatai felől kellene értelmezni. Palaeologus otthona, Khiosz szigete különösen kényes helyzetben volt az 1550-es években. A sziget 1346 óta Genova köztársaságának kolóniája volt. 1409 óta a Mahona, a genovai nemesi kereskedők céhe, amely a szigetet adminisztrálta, éves adót fizetett a szultánnak. 1528-ban azonban a köztársaság V. Károly császár szövetségese lett. Pár évre rá a franciák is szövetségre léptek a szultánnal. Így a sziget kettős kötődése miatt a török–spanyol érdekellentét kellős közepén találta magát. Genova ugyanis vagy nem akarta, vagy nem volt képes megvédeni a szigetet, s a Portának nem állt érdekében eltérni egy ellenséges őrszemet oly közel a török partokhoz.

A szigetet a török megszállástól csak egy stabil békekötés menthette volna meg, erre azonban nem került sor. 1566-ban a törökök elfoglalták a szigetet, s ennek következtében a latin keresztény elit nagy részét elhurcolták rabszolgának, deportálták vagy kivégezték, köztük Palaeologus patrónusait is.⁴³

⁴² Zorattini, Pier Cesare Ioly (ed.): *Processi del S. Uffizio di Venezia contro ebrei e giudaizzanti*. vol. 1 (1548–1560). Firenze, 1980, Olschki. 228. (A kriptokeresztényekről a portugál zsidó bevándorlók szaloniki és konstantinápolyi közösségeiben, 1555-ben); Israel: *Diasporas within a Disapora* (ld. 20. lábjegyzet). 41–65; Aveiro, Pantaleão de: *Itinerario da Terra Sancta, e suas particularidades*. Lissabon, 1593, Lopez. fol. 234r, 235v, 240r, 251r-252v (egy ferences szerzetes 1563–6 közötti jelentései azokkal a titkolt keresztényekkel való találkozásairól, akik a levantei, újra a judaizmust választó portugál zsidók között éltek).

⁴³ 1572-ben Palaeologus levelet kapott egy régi ismerősétől, Vincenzótól, aki akkoriban Pérában élt, és korábban Palaeologus egyik nemes khioszi patrónusának szolgája volt. Kiadva: Landsteiner, Karl: *Jacobus Palaeologus, ein Studie. Mit noch nicht gedruckten Urkunden und Briefen aus dem Archive des k. k. Ministeriums des Innern*. In *XXIII. Jahresbericht über das k. k. Josefstädter Ober-Gymnasium für das Schuljahr*. Wien, 1873, Gerold. 1–54.

3. Az önjelölt diplomata és unitárius misszionárius 1573-as útja Konstantinápolyba

Miután 1561. július 10-én elmenekült Khiosz szigetéről, Palaeologus csak kis időre térhetett vissza szülőföldjére és a török fővárosba. 1573 kora tavaszán indult útnak Erdély fővárosából, Kolozsvárról, de augusztus 12-én már vissza is tért Erdélybe. Négy hónapra rá, 1573 decemberében összefoglalta utazását egy jelentésben, amelyet 1591-ben (hat évvel Palaeologus római kivégzése után) ismeretlen kiadó jelentetett meg. A 16 lapos kis munkát, mely több kiadást is megért, az alábbiakban ismertetjük.⁴⁴

Március 20-án Palaeologus és Nicolaus nevű szolgája Töröcsváron volt, ahonnan útra keltek Bukarest⁴⁵, majd Konstantinápoly fele. A török birodalom fővárosában Palaeologus tiszteletét tette az ortodox patriarchátuson a Pammakariszthosz templomban (amelyet néhány éven belül a törökök mecsetté alakítottak Fethiye Camii – a győzelem mecsete – néven). Miloş vajda, a patriarchátus román hercegi származású papja megbízta, hogy 100 firenzei aranyforintot vigyen el a khioszi Nea Mone ortodox kolostorba. Palaeologus Dona Gracia unokaöccse segítségével jutott fermánhoz, amely biztosította számára a szigetre léphetést. A fermán kieszközölője az a Joseph Nasi volt⁴⁶, aki a kor híres zsidó bankárjaként és Naxos hercege címének birtoklójaként összeköttetései révén tudott segíteni a családi ismerős Palaeologusnak.

Palaeologus tehát 1573. május 22-én a sziget kikötőjébe érkezett. A város, amelyet 12 éve hagyott el, lepusztult, elhagyatott volt. A török csapatok hét évvel korábban lerohanták a szigetet, deportálták a genovai oligarchiát, így Palaeologus egykori barátaiból egyet sem talált már a városban. Idős, ágyhoz kötött édesanyját azonban életben találta, akinek hátra levő napjaira igyekezett biztos anyagi támogatást szerezni. Itt érdemes megjegyezni, hogy Palaeologus ekkoriban a vagyonos lengyel és erdélyi ismerősei kölcsöneiből élt, akiknek megígérte, hogy khioszi örökségét eladja hiteleinek törlesztése céljából. A szultáni fermánban valóban az állt, hogy khioszi vagyona kezeléséért utazik a szigetre. Ha volt is vala-

⁴⁴ EPISTOLA | IACOBI PALAE=|OLOGI, DE REBVS CONSTAN-|TINOPOLI ET CHII CVM EO | actis, lectu digna. | Anno 1573. | M. D. XCI. | s. l., 4. Praha, Strahovská knihovna, CU III 28. Ez az egyetlen ismert példánya a legkorábbi kiadásnak.

⁴⁵ Hurmuzaki, Eudoxiu de – Neculai Iorga (ed.): Documente privitoare la Istoria Românilor. vol. XI. 1517–1612. Bucureşti, 1900. 800.

⁴⁶ Róla bővebben: Grunebaum-Ballin, Paul Frédéric Jean: *Joseph Naci duc de Naxos*. Paris – La Haye, 1968, Mouton. (Études juives, 13)

miféle ingó vagy ingatlan vagyona a szigeten, nem sikerült pénzhez jutnia, ami nem is volt csoda, mivel szülei valójában szegények voltak.⁴⁷

Palaeologus jelentésében hangsúlyozta, hogy a szigetre való érkezése igazi zendülést váltott ki a megmaradt keresztény közösségben. Azt állította, hogy egykor ő volt a leghíresebb a szigeten (és ezt a római székhelyre küldött 1557-es és 1561-es jelentések igazolják is⁴⁸), de a sziget lakóit a katolikus papság annyira felbujtotta, hogy azok eretnekként meg akarták lincselni. A török adminisztráció azonban közbelépett, és védelme alá vette Palaeologust, aki megragadta az alkalmat, hogy képviselőivel vallási kérdésekről tárgyaljon.

Úti jegyzete szerint június 14-én kelt ismét útra, de előtte a szigeten egy cenotáfiumot emelt szülei emlékének, amelyen görög felirat hirdette családjá állítólagos császári eredetét, és panaszkolta honfitársai hűtlenségét.⁴⁹ Figyelembe véve siralmas anyagi helyzetét, egy ilyen emlékmű felállítását minden valószínűség szerint nem tudta finanszírozni. Ezt a feltételezést azonban a tények némileg megcáfolják: a prágai egyetem folyosóján 1567-ben állíttatott Palaeologus egy barátjának, a humanista Matthaeus Collinus emlékére feliratos emlékművet, illetve 1575-ben leányának, Despoina Palaeologának – aki a születése után azonnal meghalt – emlékére is állíttatott egyet az erdélyi Alcinán (Alțina, Alzen)⁵⁰. Mindezekből kitetszik, hogy Palaeologus, anyagi helyzete ellenére, előszeretettel örökítette meg emlékműveken nevét.

1573. június 21-én ismét Konstantinápolyban volt: fővárosi tartózkodását diplomatákkal, befolyásos emberekkel és vallási vezetőkkel való találkozások és megbeszélések sorozataként örökítette meg. Július 8-án csatlakozott egy román delegációhoz, így találkozott II. Alexandru Mircea herceggel, akinek felesége, a pérai katolikus Ecaterina Salvaresso khíoszi családi gyökerekkel rendelkezett. Augusztus 12-én Palaeologus és szolgálja újra Kolozsváron volt.

⁴⁷ Dudith András igen dühös megjegyzését lásd: Szczucki, Lech – Szepessy Tibor (ed.): *Andreas Dudithius, Epistolae, Pars II: 1568–1573*. Budapest, 1995, Akadémiai (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum, S. N., 13/2). 553. (Dudith levele Thaddaeus Hájekhez, 1573. november 21).

⁴⁸ Rothkegel: *Werdegang* (ld. 18. lábjegyzet). 25, 36–49.

⁴⁹ *Epistola Iacobi Palaeologi*. (ld. 42. lábjegyzet.) fol. A4r-v.

⁵⁰ Ryba, Bohumil: Matouš Collinus a jeho vergiliovská universitní čtení. In Jiráni, Otakar – Novotný, František – Ryba, Bohumil (ed.): *Pio vati. Sborník prací českých filologů k uctění dvoutisícího výročí narození Vergiliova*. Praha, 1930, Jednota českých filologů. 95–111, kül. tek. 110.; Gündisch, Gustav: Zum siebenbürgischen Aufenthalt des Jacobus Palaeologus. *Révue des études sud-est européennes* 4 (1966). 71–79.

Szövegének bevezető részében Palaeologus megemlítette, hogy készített egy másik utazási jelentést II. Miksa császárnak is,⁵¹ ami elég hihetőnek tűnik, mivel a könyvecskében közreadott szöveg személyes, közvetlen hangvételű. Feltételezhető, hogy a kiadott változat egy hitelezője számára készült, egyfajta elszámolás-ként sikertelen khioszi pénzszerző útjának okairól. A szövegből kiderül, hogy ismeretlen címzettje Habsburg-hű lehetett, aki nem szívelte a francia-török szövetséget, és a lengyel trónon szívesen látott volna Habsburg-házi uralkodót a francia Henri de Valois ellenében, emellett szimpatizált Palaeologus radikális vallási eszméivel.⁵²

A szövegben lépten-nyomon felfedezhetőek Palaeologus önvédelmi kísérletei az őt ért különféle vádak ellen: elterjedt róla, hogy utazása során áttért az iszlámra, s ráadásul felettébb dicstelen körülmények között, állítólag részeges törökökkel itta le magát, akik megtérítették. A pletyka forrása valószínűleg Adam Neuserhez köthető, akivel találkozott Palaeologus Konstantinápolyban, s aki valóban áttért az iszlámra, és igen nagy iszákos hírében állt. Mende-mondák keringtek arról is, hogy Palaeologus jogtalanul használja a fényes uralkodói család nevét. Palaeologus ezek miatt a pletykák miatt írhatott úti jegyzeteiben arról, hogy sosem látogatott kocsmákat⁵³, ezért emlegette oly gyakran, hogy a török hatóságok keresztényként kezelték,⁵⁴ illetve a Palaeologus nevet minden további nélkül rá alkalmazták. Közölt továbbá egy görögül írott ajánlólevelet, amelyet az Ökumenikus Pátriárkátus kancelláriája bocsátott ki, s amely őt, Palaeologust „a legnemesebb úr, Iakobos Palaiologos úr” címmel illeti.⁵⁵ Évekkel az 1573-as konstantinápolyi útja után is őrizte még Palaeologus a fermánokat mint bizonyítékokat, s amikor 1581-ben Morvaországban letartóztatták, ezeket az iratokat szintén lefoglalták.⁵⁶ A sors fintora, hogy az iratok, amelyek származását és társadalmi státusát hivatottak igazolni, az inkvizíció szemében török kém voltát igazolták.

Az 1573-as *Epistola* másik célja minden valószínűség szerint az volt, hogy Palaeologust minél alkalmasabb színben tüntesse fel Habsburg titkosszolgálati

⁵¹ *Epistola Iacobi Palaeologi* (ld. 42. lábjegyzet.) fol. A2r.

⁵² Uo. fol. B2v-B3r.

⁵³ Uo. fol. B4r.

⁵⁴ Uo. fol. B3r

⁵⁵ Uo. fol. B1r.

⁵⁶ Szczycki: *Jakub z Chios-Paleolog* (10. lábjegyzet). 39.; Rothkegel, Martin: Iacobus Palaeologus und die Reformation: Antireformatörise Polemik in der verlorenen Schrift „Pro Serveto contra Calvinum”. In Wien-Brandt-Balogh (ed.): *Radikale Reformation*. 91–134. (ld. 1. lábjegyzet)

és diplomáciai szolgálatok teljesítésére. 1562 és 1576 között Palaeologus jó néhány folyamodványt írt a császárhoz, amelyek közül néhány fennmaradt a bécsi archívumokban.⁵⁷ E levelekből azonban világosan látszik, hogy Palaeologus narcizmusa, nagyra vágyására, megalomániája miatt nem volt alkalmas titkosszolgálati s diplomáciai szolgálatok végzésére, hiába rendelkezett igen jó kapcsolati hálóval.

Episztolájába belefoglalt olyan információkat is, amelyek a diplomáciai iratokra jellemzőek: lejegyzett olyan hadmozdulatokat, amelyekről hallott, vagy amelyeknek maga is szemtanúja volt, a török flotta hajóinak pontos számát is közölte.⁵⁸ Palaeologus török szekuláris és vallási előkelőségekkel is találkozott, amelyekről mind számot adott írásában: ezekből kitűnik, hogy a török adminisztráció teljes hierarchiáját átlátta, minden szinten voltak ismeretségei. Beszámolója szerint ezek a beszélgetések mind ugyanúgy értek véget: amennyiben iszlám hitre tér, magas pozíció és szép summa üti a markát. Ezekből az ígéretekben azonban igen kevés lehetett valós, legfeljebb a bej címet ígérhették oda neki, amellyel a magas rangú betérteket ajándékozta meg a Porta. Ezzel azonban igen mérsékelt illetmény járt. Palaeologus egyenesen azt állította írásában, hogy a khíoszi főkádi megígérte neki a sziget kormányzói állását, illetve a konstantinápolyi nagyvezír, Szokollu Mehmet pasa szeretett volna személyesen is találkozni vele.⁵⁹ Ez a találkozó nem valósult meg, ehelyett Palaeologus a luccai renegát Amurathus agánál tett látogatást, aki a török flotta admirálisának, Murad agának a fogadott fia volt, és Kilics Ali⁶⁰ jobbkeze.

Állítólagosan II. Tranos Jeremias⁶¹, a görög ortodox pátriárka is meghívta Palaeologust, aki azonban kitért a találkozó elől, mondván, hogy ugyan görögnek született, de nincs szokva a görög konyhával és italozási szokásokkal.

⁵⁷ Palaeologus folyamodványai a császárhoz fellelhetők a bécsi állami és udvari levéltárakban: Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hungarica 110, Konv. C; Hungarica 111, Konv. B; Polonica 13/8; Rom Varia 3.

A folyamodványok és levelek zömét feldolgozta: Rill: *Jacobus Palaeologus* (ld. 10. lábjegyzet).

⁵⁸ *Epistola Iacobi Palaeologi*. fol. B2r.

⁵⁹ Uo. fol. A4r.

⁶⁰ Kilics Aliról lásd: Malcolm, Noel: *Agents of Empire: Knights, Corsairs, Jesuits and Spies in the Sixteenth-Century Mediterranean World*. Oxford, 2015, Oxford University Press. 236.

⁶¹ A pátriárka kapcsolatot tartott fenn a Habsburgok diplomataival és német protestáns teológusokkal: Wendebourg Dorothea: *Reformation und Orthodoxie. Der ökumenische Briefwechsel zwischen der Leitung der Württembergischen Kirche und Patriarch Jeremias II. von Konstantinopel in den Jahren 1573–1581*. Göttingen, 1986, Vandenhoeck.

Végül a zsidó Joseph Nasi is felajánlotta, hogyha Palaeologus szeretne nála vendégeskedni, rendelkezésére bocsát egyet a birtokában álló hét Égei-tengeri sziget közül – Palaeologus ennek az ajánlatnak is ellenállt.⁶² Furcsa mód az *Epistola* egyetlen szót sem ejt a Habsburg delegációval való esetleges találkozásokról, jöllehet az Ungnád Dávid vezette delegáció pár hónappal előtte érkezett a török fővárosba.⁶³

Khioszi és konstantinápolyi utazása alatt Palaeologus, ahol csak tehetette, népszerűsítette vallási nézeteit a muszlim hivatalnokoknak és helytartóknak. Úgy tűnik, Palaeologus új kereszténység-értelmezése kedvező benyomást tett a muszlimokra. Khioszon egy dervis rend sejkje és néhány más notabilitás komolyan érdeklődött az új nézetek iránt.⁶⁴ Palaeologus azzal büszkélkedett, hogyha több időt tölthetett volna Konstantinápolyban, a birodalom főmuftijával is találkozhatott volna, és úgy prédikált volna neki a keresztény doktrínáról, mint Pál apostol az athéniaknak, azaz: „Akit tehát ti ismeretlenül tiszteltek, én azt hirdetem nektek.” (ApCsel 17,23b)⁶⁵

Bár Palaeologus páli álma nem valósult meg, azért találkozott érdeklődő felekkel a renegátok között. A legígéretesebb Adam Neuser⁶⁶ volt, a német reformáció egykori vezető teológusa, heidelbergi szuperintendens, aki az antitrinitárius eszméket is magáévá tette. Mint az antitrinitáriusok általában, Neuser is kelet fele menekült, de Lengyelországból és Erdélyből is tovább kellett állnia. Temesváron fogta el a török helytartó 1572-ben. Azért lett muszlimmá, hogy szabadságát visszanyerje. Konstantinápolyban telepedett le, ahol a fényes porta tarjumánjainak, fordítóinak segédkezett.

Neuser ismerte Palaeologust még Erdélyből, így amikor Konstantinápolyban találkoztak, több napot is együtt töltöttek.

⁶² *Epistola Iacobi Palaeologi*. fol. B1v.

⁶³ Az Ungnád vezette, egyébként igen jól dokumentált delegációról lásd: Ferus, Andreas: *Die Reise des kaiserlichen Gesandten David Ungnad nach Konstantinopel im Jahre 1572*. kiadatlan szakdolgozat. Bécs, 2007, Bécsi Egyetem, Történelem és Kultúratudományi Kar. <https://othes.univie.ac.at/288/>, letöltve: 2017. március 30.

⁶⁴ *Epistola Iacobi Palaeologi*. fol. A3r.

⁶⁵ Uo. fol. B4r.

⁶⁶ Neuserről lásd még: Burchill, Christopher J.: Adam Neuser. In Uő: *The Heidelberg Antitrinitarians*. Baden-Baden, 1989, Koerner. (Bibliotheca dissidentium, 11). 107–156; Mulsow, Martin: Art. „Adam Neuser“. In *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*. vol. 7. Thomas, David – Chesworth, John (ed.): *Central and Eastern Europe, Asia, Africa and South America (1500-1600)*. Leiden–Boston, 2015, Brill. (The history of Christian-Muslim relations, 24). 420–425.

Egyebek mellett szót ejtettek egy kétnyelvű, török-latin könyvről, melyet a szultán egy régi, renegát fordítója írt. Neuser kérdésére, hogy a kötet meggyőz-e arról, hogy áttérjen, Palaeologus, aki egy nap alatt elolvasta a könyvet, azt válaszolta, a mű zömmel görög filozófia, melyet néhány iszlám vallásos formula keretez, s mint ilyen, nem igazán tud senkit se meggyőzni az iszlám követéséről.

Egy nemrégiben írott tanulmányában Martin Muslow kutató azonosította ezt a könyvet, szerinte a *Kitáb tesviiyetü t-teveccüh ila l-Hakk (Útmutató a megtéréshez)* c. munkáról van szó. Az iszlámra való térésről szóló traktátus a nyugati kereszténység követőihöz szól, szerzője Murad ibn Abdullah, vagyis Somlyai Balázs, az ismert magyar származású főtolmács.⁶⁷

Palaeologus szerint Neuser nem volt teljes mértékben megelégedve új hitével. Bensőséges beszélgetéseik során a renegát elmesélte, hogy egy sor muszlim vallási dezertőr kivégzésénél kellett jelen lennie. Amíg Palaeologus a szigeten volt, Neuser szemtanúja volt a bosnyák Hamza Bâli kivégzésének. Neuser elmagyarázta Palaeologusnak (ő minden valószínűség szerint mit sem tudott a muszlimok eretneküldözéseiről, a szent inkvizíció módszereire igen hasonlító muszlim eljárásról), hogy Hamza Bâli azért halt meg, mert eretnek módra a hadísszal

⁶⁷ Mulsow, Martin: Adam Neusers Brief an Sultan Selim II. und seine geplante Rechtfertigungsschrift. Eine Rekonstruktion anhand neuer Manuskriptfunde. In Vollhardt, Friedrich (ed.): *Religiöser Nonkonformismus und frühneuzeitliche Gelehrtenkultur*. Berlin, 2014, Akademie. (Quellen und Darstellungen zur Geschichte des Antitrinitarismus und Sozinianismus in der Frühen Neuzeit, 2). 293–318; Mulsow, Martin: Fluchträume und Konversionsräume zwischen Heidelberg und Istanbul. Der Fall Adam Neuser. In uő. (ed.): *Kriminelle Freidenker Alchemisten. Räume des Untergrunds in der Frühen Neuzeit*. Köln et al., 2014, Böhlau. 33–59. – Somlyai Balázsról lásd: Babinger, Franz et al. (ed.): *Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit*. Berlin, 1927, De Gruyter. (Ungarische Bibliothek, I/14); Ács Pál: Tarjumans Mahmud and Murad: Austrian and Hungarian Renegades as Sultan's Interpreters. In: Guthmüller, Bodo – Kühlmann, Wilhelm (ed.): *Europa und die Türken in der Renaissance*. Tübingen, 2000, Niemeyer. 307–316; Krstić, Tijana: Illuminated by the Light of Islam and the Glory of the Ottoman Sultanate: Self-Narratives of Conversion to Islam in the Age of Confesionalization. *Comparative Studies in Society and History* 51 (2009). 35–63; Uő: *Contested Conversions to Islam. Narratives of Religious Change in the Early Modern Ottoman Empire*. Stanford, CA, 2011, Stanford University Press.; Uő: Art. „Murad ibn Abdullah”. In *Christian-Muslim Relations* 7 (ld. 64. lábjegyzet). 698–704. Magyar nyelven legújabbban további szakirodalommal szolgál: Ács Pál – Petneházi Gábor: *Késre menő vita 1571-ben. Murád dragomán (Somlyai Balázs) és Arnoldus Manlius között*. In: MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára. Szerk.: Nyerges Judit, Verók Attila, Zvara Edina. Kossuth Kiadó, 2016, Budapest. 39–45.

szemben csak a Koránt fogadta el a hitélet normatív alapjául.⁶⁸ Az iszlám eretnekség e fajtája igen közel áll elvi alapjaiban a reformáció *sola scriptura* elvéhez, az intézményes iszlám viszonyulása ehhez az irányzathoz pedig kísértetiesen hasonlított a katolikus egyház protestantizmushoz való viszonyulásához.

Neuser rokonszenvezett a kivégzett sejjkel, ez igazolni látszik, hogy az egykori protestáns az iszlámban is egy „protestantizált”, redukált változatot követett, és a minimalista unitarizmust vallotta magáénak a kereszténység s az iszlám közös nevezőjét illetően.⁶⁹

1573. március 21-én kelt levelében Neuser, vagyis Musztafa bej tiltakozott azon híresztelések ellen, melyek szerint hitet cserélt volna, és áttért volna az iszlámra. A lengyel antitrinitárius Szymon Ronembergnek írott levélben kifejtette, hogy még mindig hű Mózes, Jézus és az apostolok hitéhez, és a keresztény unitáriusokat hittestvéreinek tartja. Musztafa bej két hónap múlva megpróbálta félig keresztény-izlám hitére téríteni Palaeologust, miközben ő meg egy félig muszlim-kereszténységre való áttérésre akarta rávenni Neusert... Két misszionárius, akiknek meglepően hasonlóak voltak hitelveik, de egyértelműen más-más oldalon álltak.

Palaeologusból végül sem diplomata, sem sikeres misszionárius nem lett, ugyanis nem sikerült rávennie sem egy muszlimot, sem egy renegátot arra, hogy az ő elképzeléseit vallja. Emellett nem sikerült egyetlen politikai vezető előtt sem bemutatnia univerzális vallási reformterveit.

A tanulmányt következtetések helyett Palaeologus saját, teológiájának történelmi jelentőségére vonatkozó bizarr értékelésével zárjuk. A *Disputatio scholastica* c. művében, amely tekinthető utópisztikus regénynek is, azt a prófétai látomását fogalmazta meg, hogy Isten egyetlen zsinatot hív össze II. Miksa császár, János Zsigmond fejedelem, Nagy Szulejmán és II. Szelim támogatásával, melyre eljönnek a világ minden tájáról minden nemzet és minden történelmi korszak vallásos gondolkodói. A francia királyt az őrt álló angyalok még a kapun se eresztik át. Khíos szigetén vizsgálatot tartanak, s így kiderül, Palaeologus valóban császári ivadék, Levantében pedig igen sok követője akadt. Az egyetlen zsinat felmenti tehát és kárpótolja őt az igazságtalanságok és az inkvizíció szima-

⁶⁸ *Epistola Iacobi Palaeologi* (ld. 42. lábjegyzet). fol. B4r; Mulsow: *Fluchträume* (ld. 65. lábjegyzet). 46–48; Ballanfat, Paul: *Unité et spiritualité. Le courant Melâmi-Hamzevi dans l'Empire ottoman*. Paris, 2013, L'Harmattan. 418–423.

⁶⁹ Szczycki, Lech: *Fragmenta haeretica*. In Galavics Géza – Herner János – Keserű Bálint (eds.): *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szeged, 1990, József Attila Tudományegyetem. (Adattár XVII–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10). 171–178, kül. tek. 172.

tolásai miatt. A tridenti zsinattal ellentétben ez az égi egyetemes zsinat elismeri Palaeologus tanításait.⁷⁰

A *Disputatio scholastica* befejezetlen maradt ugyan, de feltételezhető, hogy idealisztikusan zárult volna, amelyben a vallások, továbbá és Kelet és Nyugat birodalmai tartósan, békésen élnek együtt.

⁷⁰ Domański, Juliusz – Szczucki, Lech (ed.): *Iacobus Palaeologus: Disputatio scholastica*. Utrecht, 1994, Bibliotheca Unitariorum. (Bibliotheca Unitariorum, 3); Szczucki, Lech: *Humaniści, heretycy, inkwizytorzy. Studia z dziejów kultury XVI i XVII wieku*. Kraków, 2006, PAU. 157–173; Mihály Balázs: Von Valla bis Bodin: Über den literaturhistorischen Kontext der Disputatio scholastica von Jacobus Palaeologus. In: Wilhelm Schmidt-Biggemann – Georges Tamer (ed.), *Kritische Religionsphilosophie. Eine Gedenkschrift für Friedrich Niewöhner*. Berlin–New York, 2010, De Gruyter. 111–129.